

Het Bredase muziekleven in de zestiende eeuw

door

HARRY GERRITSEN

Het begin van de muziekbeoefening ligt in de nevelen van de menselijke geschiedenis verscholen. Aannemelijk is dat hier al vroeg de menselijke stem, al dan niet begeleid door instrumenten, een rol speelt bij religieuze ceremonies. Waarna niet veel later de wereldlijke tegenhanger zijn intrede doet.

Om ons tot de laatste tweeduizend jaar te beperken, in het laat-romeinse rijk brengen de 'histriones' of muzikanten hun muzikaal idioom ten gehore; zij stammen in rechte lijn af van de klassieke Griekse zangers en kithara-spelers. In later eeuwen worden zij opgevolgd door rondreizende gezellen, die bij de kerkvaders in een slechte reuk staan. Talloze concilies en synodes spreken zich tegen deze 'duivelsmuziek' en haar beoefenaren uit. Toch zijn er altijd weer bisschoppen, abten en andere geestelijken die zonder aantoonbare gewetensbezwaren speellieden voor zich laten optreden.

Maar het zijn vooral de wereldlijke hoven waar bij geboorten, huwelijken en begrafenissen, bij intochten, ontvangsten, kroningen, banketten en toernooien, muziek een belangrijke ceremoniële rol speelt. Beroepsmuzikanten als skalden en barden bezingen aan vorstenhoven de roemrijke daden van voorouders, zichzelf begeleidend op snaarinstrumenten als lier, citer of harp; ook moedigen zij tijdens oorlogshandelingen de strijdende partijen met krijgsliederen aan. Teksten en melodieën worden van geslacht op geslacht doorgegeven. Toch laat Karel de Grote reeds bij zijn leven de oude volksliederen verzamelen en optekenen teneinde deze voor latere generaties te bewaren. Dit wijst er op dat het mondeling doorgeven niet meer vanzelfsprekend is.

Bij de aanvang van het tweede millennium loopt de tijd voor zangers van heldendaden en volksmythen ten einde. In hun plaats treedt nu de speelman annex jongleur en goochelaar, die als rondreizend gezel sedert lange tijd de toorn van de kerk over zich krijgt uitgegoten. Hij geldt als eerloos maar is desondanks welkom bij kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders.

Naast speellieden verschijnen in de dertiende eeuw de zogenaamde vaganten en goliarden ten tonele. Het gaat hier om gesjeesde studenten of verlopen geestelijken, die zich door hun levenswandel eveneens het ongenoegen van de kerkleiding op de hals halen. Hun liederen – in het Latijn en de verschillende volkstalen – worden in korte tijd in heel Europa bekend. De grootste verzameling vagantenliederen bevindt zich in een handschrift in het klooster Benediktbeuern in Oostenrijk en is bekend als de Carmina Burana (liederen van Beuern).

Wat eerder in de tijd – zo rond 1100 – worden de eerste *Trobadors* in het Zuid-Franse Lanquedoc (hoofdstad Toulouse) gesignaleerd. Het zijn Provençaals sprekende en zingende ridders die in woord en muziek hulde brengen aan de vrouw; het is aannemelijk dat er een verband bestaat met de in die periode toenemende Mariaverering binnen de kerk. Ook de liefde in haar vele gedaanten, de dood, het toernooi en de maatschappelijke en politieke (wan)orde zijn evenzoveel onderwerpen die ze met verve bezingen. Tot het einde van de riddertijd vormt de minnezang een belangrijk onderdeel van het ridderlijk leven.

De ridderzangers en de hen begeleidente speellieden dragen hun liederen al improviserend voor; de melodieën worden van generatie op generatie doorgegeven. Eerst in de veertiende eeuw worden tekst en muziek voor het eerst genoteerd, maar dan is deze kunst al op haar retour.

Omstreeks 1150 nemen in Noord-Frankrijk Franstalige *Trouvères* de fakkel over van hun Provençaalse (en Catalaanse) kunstbroeders; weer vijftig jaar later volgen de Duitse *Minnesänger* het voorbeeld van hun collegae aan de overzijde van de Rijn. De besten onder hen dichten en componeren niet onverdienstelijk en laten zich bij uitvoeringen terzijde staan door de beschaafde onder de speellieden. Als zij menen voldoende stem te hebben, laten zij zich begeleiden door vedel, harp, draailier of psalterium. Bij tekortschietende stem laten zij hun composities zowel verbaal als instrumentaal over aan hun speelman. Naast vocale muziek (met instrumentale begeleiding) bestaat er sinds de hoge Middeleeuwen ook instrumentale wereldlijke muziek. De speellieden uit die periode bouwen door de jaren heen een eigen repertoire op. Het wordt ten gehore gebracht ter gelegenheid van onder meer processies of ommegangen, blijde inkomsten, huwelijksfeesten van vorstelijke personen of politieke/kerkelijke bijeenkomsten. Deze muziek is slechts bij uitzondering overgeleverd; de partituren – voor zover deze al bestaan hebben – zijn vaak verloren gegaan.

Muzikanten staan bij hun broodheer vaak in hoge achting; toch is hun dienstverband vaak een onzekere zaak. Bij overlijden van hun broodheer toch blijkt de opvolger muzikaal niet of nauwelijks geïnteresseerd of is hij slecht bij kas, waardoor muzikanten worden bedankt en afgedankt. De door de opkomende steden in dienst genomen speellieden hebben het al iets beter. Hun aantal is evenwel niet groot; tussen 1100 en 1600 betreft het vaak niet meer dan een viertal koperblazers. Hetzelfde geldt tot op zekere hoogte voor de vorstelijke muziekensembles. Naast het verzorgen van muzikale optredens hebben stadsmuzikanten vaak nog tot taak als torenwachter uit te zien naar vijandelijke soldateska of bij het uitbreken van brand alarm te slaan.

Het middeleeuwse instrumentarium blijft tot ver in de zestiende eeuw voor een deel in gebruik. Van de snaarinstrumenten is de harp het populairst, gevolgd door de vedel, de draailier, de luit, het psalterium en het hakkebord. Bij de blaasinstrumenten behoren metalen trompetten en trombones; van hout zijn de zinken, schalmeien en pommers. De fluiten behoren tot de alleroudste instrumenten en bestaan sedert de tiende eeuw uit blok- en dwarsfluiten. Daarnaast zijn er instrumenten die moeten worden aangeslagen zoals bekkens, triangels en klokken. Een laatste groep vormen de trommels.

Aangeland bij de zestiende eeuw zal nu gepoogd worden het Bredase muziekle-

1. Onbekende mensen (16e eeuw) Vokaal en instrumentaal concert

ven in kaart te brengen. Dit echter met een tweetal beperkingen: zowel het muzikaleven op het Kasteel van Breda als de muzikale verrichtingen binnen de muren van de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk blijven in dit overzicht buiten beschouwing. Dit betekent dat uitsluitend het stedelijk muzikaleven wordt geschetst, zoals dat zijn weerslag heeft gevonden in de stadsrekeningen vanaf 1492; oudere rekeningen zijn helaas verloren gegaan bij de stadsbrand van 1490. De betalingen aan professionele speellieden zijn vrijwel de enige bron, waaruit het openbare en semi-openbare muzikaleven binnen Breda kan worden gereconstrueerd.

Aan het slot van dit artikel wordt aandacht geschonken aan de muziekbeoefening door amateurs, die dan nog in de kinderschoenen staat. De spaarzame gegevens zijn ontleend aan het weeskamerarchief, waarvan het oudste dossier uit 1535 stamt. Hier wrekt zich het feit dat het zestiende eeuwse notarieel archief niet bewaard is gebleven.

Beroepsspelers tijdens officiële en officieuze festiviteiten

Sedert het midden van de vijftiende eeuw kent Breda een tweetal processies of ommegangen, zoals die in tal van steden en dorpen in de late Middeleeuwen gehouden worden. De eerste, de grote ommegang van het H. Kruis, trekt op Pinksteren

door de straten van Breda. Daarmee wordt herdacht dat de H. Helena, de moeder van keizer Constantijn, in het jaar 320 het kruis van Jezus te Jerusalem terugvindt. De andere, de kleine ommegang van het H. Sacrament van de Niervaart, wordt enkele weken later op Sacramentsdag gehouden. Tijdens deze ommegangen worden onder meer religieuze spelen opgevoerd en musiceren een aantal al dan niet door het stadsbestuur uitgenodigde speellieden. Hun plaats is voorafgaand of volgend op het H. Kruis respectievelijk het H. Sacrament.

Een tweede gelegenheid betreft de al dan niet ‘blijde incomste’ van de heer van Breda of andere gezagsdragers, die van stadswege een muzikaal welkom bereid worden. De ontvangsten in de jaren 1551 en 1561 vinden aldus hun weerslag in de stadsrekeningen.

Een derde aanleiding voor het inzetten van muzikanten is het zogenaamde ‘verzetten van de wet’ door de heer van Breda. Daarbij worden de beide burgemeesters en de tien schepenen jaarlijks op *verswooren Maendach*, dat is de maandag na Driekoningen¹ nieuw benoemd of herbevestigd in hun ambt. Een en ander is aanleiding voor een groot feestmaal, waarbij de muzikale omlijsting niet ontbreekt. Dezelfde speellieden die *des noenens* op het stadhuis spelen, geven ’s avonds vaak nog acte de présence in de stadsherberg den Oort voor bewoners en/of gasten van het kasteel.

Tot slot is daar sinds jaar en dag het feest van ‘vastelavont’ waarbij op vier achtereenvolgende dagen (en nachten) het begin van de veertigdaagse vasten gemarkeerd wordt *met maeltijden ende banketten*. Daarbij zal het zeker zo uitbundig zijn toegegaan als tegenwoordig. Speellieden van allerlei slag komen dan – alleen of in groepen – de stad binnen. Enkel voor zover deze muzikanten op kosten van de stad voor de magistraat of de bewoners van het kasteel spelen, zijn de betalingen in de stadsrekeningen terug te vinden.

Pijpers en trompetters spelen op beide ommegangen

Ommegangen spelen zich voor de reformatie per definitie in de openlucht af, hetgeen zijn eisen stelt aan het instrumentarium waarmee de te spelen muziek ten gehore wordt gebracht. Snaarinstrumenten en in zijn algemeenheid zachtklinkende instrumenten zijn minder geschikt; ze zijn namelijk niet in staat het geluid van mensenmenigten te overstemmen. Vandaar dat houten en metalen blaasinstrumenten met voldoende dracht het meest geëigend zijn. De speellieden uit de zestiende eeuw beschikken over dit instrumentarium en het zal geen verwondering wekken hen tijdens de Bredase ommegangen aan het werk te zien.

Opvallend is dat waar het de trompetters betreft tot 1520 gesproken wordt over *dé pipers van (...)*, daarna van *pipers van (...)*, alsof het aanvankelijk gaat om stadsmuzikanten en later om speellieden zonder stedelijk contract. Maar dit rijmt weer niet met het feit dat de stad Breda op een stadstrompetter na nooit muzikanten in vaste dienst heeft gekend, terwijl in de rekening van 1513 gesproken wordt van *den pipers van Breda na den ouden gewoonten*.²

Wanneer gekeken wordt naar de plaats van herkomst, dan blijken Zwolle, Haarlem, Roosendaal, Schoonhoven en ... Breda elk eenmaal in de stadsrekeningen

te worden vermeld. Die van Zwolle zijn met zijn tweeën *en plagen tot Breda te woenen*.³ Die van Haarlem zijn met zijn drieën⁴, Roosendaal met zijn vieren⁵ en Schoonhoven weer met zijn tweeën.⁶ Waarom Bredase speellieden slechts eenmaal vermeld worden, blijft een raadsel. Op zichzelf is het een interessante post die als volgt luidt: *item betaalt twee speelluiden tot Breda die met een fluijtte ende tamburijn ende met een muselken⁷ speelden doenmen theijlige sacrament vanden nieuwerwaert omme droech opter xix^{ten} junij want die speelluiden vanden Bosch nijet conden en mochten, xx st.*⁸ Voor het eerst wordt hier een drietal instrumenten met naam en toenaam genoemd. Dat fluit en tamboerijn door een en dezelfde persoon bespeeld worden, komt tot op de dag van vandaag voor in de volksmuziek en heeft een traditie van meer dan 2000 jaar. Schijnbaar fungeren onze stadgenoten als invallers voor hun Bossche collegae.

Reimerswaal neemt met zijn *pipers en trompetters* tot drie maal toe deel aan de H. Kruis ommegang.⁹ De betalingen doen een aantal van vijf tot zeven speellieden vermoeden; vergeleken met een gemiddelde van drie à vier lijkt dit vrij hoog. Na afloop wordt een deel van het verdiende geld verteerd in de herberg *den Vogelensanck*, gelegen ter rechterzijde van het oude stadhuis op de Grote Markt.

De trompetters/pipers/speellieden van Dordrecht luisteren in totaal zes maal een van beide ommegangen op.¹⁰ Hun gage ligt (inclusief onkosten) op ca. 12 stuivers per man, hetgeen beduidend minder is dan de goudgulden, die de Reimerswalers tot twee maal toe ontvangen. Bij de betaling voor hun laatste optreden in 1536 staat in de marge nog vermeld: *en zij van nu voirtaen hieroff geen uijtgeef gemaect ten waer of sij van de stad wegen ontboden waeren*.¹¹ Hetgeen niets anders kan betekenen dan dat zij tot dan toe op de bonnefooi naar Breda waren gekomen en na afloop gewoon betaald kregen. Vooraan in de rij qua speelfrequentie staan Turnhout met 21 optredens in 13 jaar¹² en 's-Hertogenbosch met 46 optredens in 34 jaar.¹³

Waarom Turnhout na 1505 voorgoed verstek laat gaan is niet na te gaan. Op tweemaal de kleine ommegang na wordt ieder jaar op beide ommegangen gespeeld. Turnhout verschijnt altijd met vier man (zowel houtblazers als trompetters) die elk op de grote ommegang een gulden en op de kleine ommegang tien stuivers ontvangen. Daarnaast krijgen ze op de grote ommegang met zijn allen zes tot vijftien stuivers onkostenvergoeding, die bij de kleine ommegang niet wordt uitgekeerd.

Wordt in 1499 nog vermeld *dat zij ten scriven vande bourgmr. te Breda comen waeren*¹⁴ en zendt men op 6 juni 1500 nog een bode naar Turnhout *om de pipers*¹⁵, vanaf 1502 wordt de dagvergoeding voor beide ommegangen teruggebracht tot 7 à 7½ stuiver. Dit zou er op kunnen wijzen dat het stadsbestuur ontevreden was over hun optreden, hetgeen uiteindelijk zou uitmonden in het beëindigen van de contacten.

De Bosschenaren, die afwisselend met drie of vier man in Breda komen spelen, krijgen vanaf het begin op de grote ommegang een *postulaets* gulden (ca. 13 stuiver) per persoon, dus minder dan de mannen van Turnhout. Later wordt dit verhoogd tot ± 25 stuivers. De vergoeding voor de kleine ommegang bedraagt ongeveer 18 stuivers per persoon. Dus ook hier een lagere verdienste. Komen zij aanvankelijk zonder uitnodiging¹⁶, vanaf 1503 verschijnen zij geregeld *bij ontbieden*¹⁷ of *ten ontbieden ende beschrijven van de bourgmr.*¹⁸ te Breda. In 1519 verdwijnen de Bosschenaren uit beeld om eerst in 1539 weer in de stadsrekening op te duiken. Vanaf dat moment ontvangen zij zeven rijngulden, dat wil zeggen een gulden en vijftien stuivers per

2. Giralano Forni. Muzikale familie (..... 1600)

man. De extra verdienste hangt ongetwijfeld samen met het feit dat zij sedert 1543 niet alleen tijdens de grote ommegang (bij de kleine zijn ze niet meer present) maar ook voor *die van de wet*, dat wil zeggen voor het stadsbestuur optreden.¹⁹ Deze situatie duurt tot 1561; in dat jaar geven *die speelluijden van shertogenbossche* per rekest te kennen dat zij *plagen jaerlijcx vander stadt te hebben nae doude gewoonte zeven rijns gulden, maer dat zij hen daer op nijet bedragen en condon doir dijen de wagenhuere ende die teercosten bij nae noch eens soe costelijck waren als sij plagen te wesen*.²⁰ Deze speellieden hadden alle reden zich te beklagen. De ontdekking van de Nieuwe Wereld had onder meer ten gevolge dat Europa overstromd werd met goud en zilver; dit betekende een toenevende inflatie sedert de jaren vijftig.²¹ Alles werd dus duurder zoals duidelijk valt af te leiden uit de bewoordingen van het rekest. Het stadsbestuur ziet de redelijkheid van het verzoek in en verhoogt de gage daarom van zeven naar negen rijns gulden. Maar als in 1566 de economische situatie verder verslechtert en er zelfs hongersnood heerst, verklaren de Bosschenaren *dat sijlieden voir ix karolus gulden anno xvc lxxvi nijet comen noch spelen en wouden ten waere men henlieden daer en boven zoo van wagenhuere als andere kosten vrij uijt ende inleverden*.²² Het stadsbestuur gaat hier evenwel niet op in en besluit *Lieven vander Lijnden, speelman tot Breda woonende, met twee zijner medegesellen te laeten spelen* tegen negen karolus gulden. Vanaf dat moment is het voorbij met de

‘vreemde’ speellieden en krijgen Bredase collegae ruim baan. In 1567 spelen Lieven vander Lijnden c.s. opnieuw²³ en gedurende de jaren 1568-1578 musiceren twee of drie zonen van Frans Godertsen (van Bavel) uit Breda voor negen rijns gulden *met snaerspel opter pincxten omganck, in de processie van het heijliche sacrament ende des achternoens doen de ambachten gingen offeren*.²⁴ In 1569 spelen de drie zonen van Frans Godertsen zonder hun vader en dat geeft blijkbaar problemen want de klerk noteert: *verstonden enighe van mijne heeren dat de persoonen voorseijd nijet soe wel in hennen practice en waren geverseert* [bedreven]. En wordt Frans vander Lijnden als vierde speelman toegevoegd.²⁵ De gage is inmiddels teruggebracht naar 2 karolusgulden 10 stuiver; enkel als Frans Godertsen een van zijn zonen vervangt, krijgt het drietal 4 karolusgulden 10 stuiver. In 1578 valt het doek voor de beide ommegangen. Een traditie van meer dan een eeuw is daarmee ten einde.

“Blijde incomsten” en andere ontvangsten van stadswege

In het jaar 1551 is Willem van Oranje getrouwd met Anna van Egmond (Buren) en brengt hij een officieel bezoek aan zijn stad Breda. Bij die gelegenheid wordt hij onder meer verwelkomt door *peerden trompetters* afkomstig van Antwerpen. De drie benodigde paarden worden in Breda gehuurd bij Willem de Sadelmaker.²⁶ Tien jaar later wordt Willem van Oranje opnieuw in Breda welkom geheten, dit keer vergezeld van *zijn gen. tweede huisvrouw vuijt duitchlant*, Anna van Saksen-Meissen. In totaal worden acht groepen van elk twee personen, bestaande uit een trommelslager en een pijper, uitbetaald omdat die *den voetknechten gedijent hadden, soe int monstere, soe op dincompste*.²⁷ Onder hen bevindt zich ook Frans Godertsen *met zijnen gezelle*, dezelfde die later tijdens de ommegangen van zich zal laten horen. De speelman die aangeduid wordt met *vingeren* is mogelijk dezelfde als Peter Janszoon die men noemt *vinger speelman*, weduwnaar van Barbara Godertsdr.²⁸ En daarmee wellicht zwager van Frans Godertzoon (van Bavel). Daarnaast krijgen twee trompetters, te weten Gielis de Wijnt uit Antwerpen en Lancelot van Hulsel, *der stadt trompettere* uitbetaald, omdat zij *gespeelt ende geblasen hadden voir die van de stadt die te peerde reden*.²⁹

Nadat Willem van Oranje op 11 mei 1567 naar Duitsland is uitgeweken, krijgt Breda een aantal Spaanse gouverneurs die geregeld met het stadsbestuur, de heren van de rekenkamer en anderen op het stadhuis komen verteren. Tafelmuziek maakt daarvan een vast bestanddeel uit. En dus spelen Frans Godertsen c.s. voor de gouverneurs Pieter van Quaderebbe³⁰ en Francisco Verdugo.³¹ Na de overgang van de stad op 4 maart 1590 verdwijnen de Spaanse machthebbers ten gunste van hun Staatse collegae. Ook deze worden geregeld ten stadhuize ontvangen, waarbij de muziek uiteraard niet ontbreekt. Zo zijn het Willem en Jan Coensse, speellieden die in april 1593 *met henne Instrumenten gespeelt hadden als Zijne Princelijcke Excellencie* [prins Maurits] *mette mijn vrouwe duvarije van zijne P^e Ex^{tie} saliger memorien* [Louise de Coligny, weduwe van prins Frederik Hendrik], *mijn vrouwe van Swartsenborch, de Grave van Hohenlo, Graeff Philips en Graeff Jan van Nassau en met meer andere Graven ende Gravinnen opt Stadthuys ten banquette waren*.³² De broers (?) krijgen per man een gulden en tien stuivers uitbetaald; een onbekend aantal trompetters ontvangt zes gulden omdat zij *tot diversche rejsen opt voorseijde banquet henne trompetten gesteken hebben*.

Wellicht zijn de gebroeders Coensse ook van de partij als eind maart 1594 *speellieden alhier opt stadthuijs met henne instrumenten gespeelt hebben als den Advocaet Bernevelt [raadspensionaris Johan van Oldebarneveld] met zijne huijsvrouw ende dochter mitsgaders andere heeren ten banquette geweest hebben.*³³

Het verzetten van de wet

Gelijk hiervoor vermeld, zijn de jaarlijkse personele veranderingen binnen de magistraat van Breda aanleiding voor een feestelijke maaltijd met bijpassende muzikale omlijsting. Deze gebeurtenis heeft tot en met 1590 plaats op *verswooren Maendach*, dat wil zeggen de maandag na Driekoningen; daarna op 4 maart, de dag dat middels de list met het turfschip Breda aan de zijde van de jonge republiek wordt gebracht.

In 1498 wordt voor de eerste maal in de stadsrekening een uitgave dienaangaande verantwoord: *Item betaelt opte verswoorene maendach snoens opte stadthuijs viii dage in januario anno xcviij van ludick [volgens de Luikse tijdrekening]*³⁴ *den pipers ende speelluijden voir huennen arbeijt v st., ende des avonts in den ber*³⁵ *dair sij speelden voir mijn jouffrouw van baden*³⁶ *iii st., facit viii st.*³⁷ Ook in de daarop volgende jaren zijn met enige regelmaat uitgaven te vinden betreffende speellieden die het verzetten van de wet muzikaal opluisteren.³⁸ Sommigen krijgen ineens een gezicht door het noemen van de naam, al dan niet in combinatie met het instrument dat bespeeld wordt. Zo vallen in 1503 de namen van Gherijt Nouwen, Staes de Bonger en Evert de Bonger.³⁹ De beide laatsten zijn slagwerkers (vergelijk de bongos in de latijns-amerikaanse muziek). Merkwaardig blijft dat na 1515 verdere uitgaven voor speellieden niet eerder gevonden worden dan in het jaar 1594 wanneer op 4 maart *zekere trompetters tot diverse reijsen hunne trompetten gestoken hebben opt banquet als Zijne Ex^{cie} hijer was ende de magistraat verandert werde.*⁴⁰ 1595 is een herhaling van 1594, met dien verstande dat hier tevens een trommelslager wordt betaald *ter zaecken dezelve voir de Companij Borgeren vanden heere Schouteth gespeelt heeft als zijne P^r Ex^{cie} ingecomen was.*⁴¹

“Vastelavont” binnen- en buitenshuis

Het uitbundigst gevierde feest toen en nu is ongetwijfeld carnaval of vastenavond. De viering strekt zich uit over vier dagen (en nachten); een enkele keer is er sprake van drie⁴² of zelfs vijf dagen.⁴³ Na 1529 zijn geen specifieke vastenavonduitgaven meer in de stadsrekeningen te vinden. Een verklaring hiervoor valt (nog) niet te geven.

De vastenavondbetalingen geven nog meer dan bij de uitgaven voor *verswooren Maendach* namen van speellieden en door hun bespeelde instrumenten prijs. Onder hen is een groot aantal solisten. Van Willem Aartszoon is onbekend welk instrument hij bespeelde⁴⁴; hetzelfde geldt voor *Saulken de speelder*⁴⁵, *Karsken*⁴⁶ en *Adriaenen den speelman*.⁴⁷ Soms betreft het een anoniemus als *een speelman opt tamborijn*.⁴⁸

Een van de vroegst vermelde speellieden blijkt een allochtoon avant-la-lettre te zijn: *den moriaen Jan de Blanck, genaemt Stoffel*.⁴⁹ Het gaat hier waarschijnlijk om dezelfde persoon die elders *Stoffel den piper*⁵⁰ en *Stoffel den moor*⁵¹ wordt genoemd. Hij

bespeelt de tamboerijn, de fluit en de bonger en zal door zijn huidskleur en virtuositeit ongetwijfeld opzien hebben gebaard in het Breda van rond 1500. Slagwerken is ogenschijnlijk een populaire bezigheid in de vroege zestiende eeuw, getuige namen als *Staess(en) den bonger*⁵² en *Wouter den bonger ende sinen geselle*.⁵³

Speciale vermelding verdient Gheert (Gherijt) Nouwen die niet alleen vijfmaal in de stadsrekeningen vermeld wordt, maar van wie bekend is dat hij de ruispijp bespeelde.⁵⁴ Dit blaasinstrument was een van de voorlopers van de huidige hobo en erg populair in de vijftiende en zestiende eeuw. Apart genoemd dienen *de pipers ven breda* die op de vastenavonden van 1513 *nae den ouden gewoenten* optreden.⁵⁵ Het gezelschap wordt in voorafgaande jaren echter nooit gesignaleerd, hetgeen op zijn minst bevreemding wekt.

Op een enkele uitzondering na blijken de vastenavondvieringen binnenshuis plaats te hebben en wel op het stadhuis⁵⁶, het kasteel⁵⁷ en het wijn- of stadsteerhuis den Oort.⁵⁸ Het enige buitengebeuren staat vermeld in de rekening van 1503 wanneer Gherijt Nouwen en Staessen den Bonger ieder 8 stuivers krijgen uitbetaald *van dat zij de maeghen ende jongh geselschap gespeelt hadden voir teerhuijs opte strate*.⁵⁹

Het publiek tijdens vastenavondvieringen wordt verder betiteld als jouffrouwen,⁶⁰ heeren ende jouffrouwen⁶¹ of jouffrouwen ende goede mannen.⁶² Het zal duidelijk zijn dat gewone Bredanaars hier niets te zoeken hadden; zij zochten en vonden hun heil in herbergen als de Moolen, den Ber, den Vogelensanck, de Hert, de Sonne, de Hooren, de Boom of hoe ze verder ook maar geheten mogen hebben.⁶³

Tot slot zijn er nog speellieden en anderen die regelmatig *voir de heere ende jouffrouw tafel quamen speelen ende singhen*.⁶⁴ Daaronder zijn een tweetal bespelers van een *sackpijpe* [doedelzak] uit Duffel (België); verder een harp speler, een bonger en meerdere goochelaars.⁶⁵ Ook verschijnen er personen die *sprooken seggen*⁶⁶, dat wil zeggen beroepsvertellers die verhalen, al dan niet in dichtvorm, voordragen. De 'sproken' ademen nog een ridderlijke sfeer die op dat moment – begin zestiende eeuw – al lang op haar retour is. Ze spelen in beschaafde en ontwikkelde kringen en handelen over schuld en boete, zelfopoffering, deemoed, liefde en lijden. Daarnaast treden een doodenkele keer vrouwen op⁶⁷ en eenmaal *danssers*.⁶⁸

Ter afsluiting volgen hier nog enige namen van Bredase speellieden die in de vestbrieven vermeld worden. De reeds genoemde Frans Godertsen (van Bavel) woont sinds 1565 in de Veter- of St. Janstraat 19/21.⁶⁹ In 1597 bewoont Gherit Janssen, speelman, het betreffende pand.⁷⁰ Een derde naam die opduikt is Peter Janszoon *die men noemt vinger speelman*⁷¹, de vermoedelijke zwager van Frans Godertsen (van Bavel). Niet zeker is of Liewijn Joris *des speelmanszone* die in 1599 het pand Ridderstraat 19 bewoont, zelf beroepsspeler is.⁷² Die zekerheid bestaat wel ten aanzien van mr. Loijs van Loobosch, *musicien alhijer tot Breda*, die in 1585/86 voor een jaarhuur van 18 rijns gulden het huis *de Mostertpot* (Karrestraat 30) bewoont.⁷³ In hoeverre Lijnden (Lijevin) Jansen, speelman, afkomstig uit Gent, die in het midden van de jaren zestig het huis *de Kalverdans* in de Molenstraat bewoont⁷⁴ identiek of verwant is met de reeds genoemde Lieven vander Lijnden valt weer niet met zekerheid te zeggen.

In de loop van de vijftiende eeuw ontstaat van de kant van de stedelijke burgerij een toenemende belangstelling voor muziekbeoefening; een domein, dat tot dan toe wordt gedomineerd door personen van adel. De instrumenten die in de huismuziek van die jaren gebruikt worden, zijn in een aantal groepen te verdelen. In de eerste plaats zijn er de snaarinstrumenten, die op hun beurt zijn te verdelen in aangeslagen, getokkelde of gestreken instrumenten. Anderzijds zijn er de blaasinstrumenten, zowel metalen als houten, benen, enzovoorts.

Nu enkele opmerkingen over de snaarinstrumenten. Een 'aangeslagen' snaarinstrument dat zich meer dan drie eeuwen in een grote populariteit mag verheugen is het klavichord; de snaren van dit instrument worden door metalen tangenten aangeslagen. Het ontwikkelt zich in de vijftiende eeuw uit het monochord, een éénsnarig instrument dat al in de Oudheid bestaat. Minder populair is het hakkebord, een trapeziumvormig, platliggend instrument waarvan de snaren met hamertjes worden geslagen.

Van de getokkelde instrumenten is het klavecimbel het populairst. Hier tokkelen kleine pennetjes aan de snaren. Evenals bij het klavichord gebeurt dit middels een toetsenbord. Begin vijftiende eeuw is het instrument al bekend. Getokkeld, maar dan met de hand, wordt de luit (arabisch: al-ud), dat in de vijftiende eeuw zijn huidige vorm al heeft bereikt.

De gestreken instrumenten van de zestiende eeuw zijn de viola da braccio of armviool (aanvankelijk drie, later viersnarig), de altviool en de viola da gamba, die tijdens het bespelen door het been gesteund wordt.

De metalen blaasinstrumenten zijn om begrijpelijke redenen niet tot de huismuziek doorgedrongen. Naast de te krachtige klank zijn er de moeilijkheidsgraad (ventielen zijn nog onbekend) en de intoneringsproblemen. Van de niet-metalen blaasinstrumenten zijn het met name de blok- en dwarsfluiten die sinds het begin van de zestiende eeuw snel terrein winnen binnen de huismuziek.

Wat de muziek van de zestiende eeuw aangaat, de verspreiding en popularisering hiervan wordt sterk bevorderd door het ontstaan van de muziekdruk. In 1490 begint Ottaviano Petrucci in Venetië met het drukken en uitgeven van muziek. Zijn muziekboeken bevatten kleine werken van grote meesters, een aanwijzing dat dit repertoire (met name Franse chansons en Nederlandse liederen) zich in de belangstelling van een breed publiek van beroepsmuzici en muzikamateurs mag verheugen. Deze vocale werken worden tot ver in de zestiende eeuw ook instrumentaal uitgevoerd, vooral die composities met een te hoge moeilijkheidsgraad voor amateur-zangers.

Tot het instrumentale repertoire behoren enerzijds instrumentale versies van vocale composities en anderzijds oorspronkelijke instrumentale composities.

Uit de eerste decennia na 1500 stammen een drietal stedelijke liedbundels uit Brugge, Maastricht en Doornik/Brussel. Het repertoire van deze bundels is voornamelijk wereldlijk, waarbij Nederlandse liederen een vaste plaats innemen. In 1542 verschijnt een handschrift met meerstemmige muziek, bestemd voor Zeghere van Male, een vooraanstaand burger van de stad Brugge. Het bevat zowel wereldlijke als geestelijke werken van een groot aantal binnen- en buitenlandse componisten.

3. Harm Michlich (1516-1573)
De hofkapel van de hertog van Beieren omstreeks 1570, miniatuur

Drie jaar later drukt Petrus Phalesius (Peter vander Phalisen) te Leuven de eerste van een zestal liedbundels met luitbegeleiding voor 2 tot 4 stemmen. Het lichte, populaire repertoire maakt ze bij uitstek geschikt voor uitvoering in huiselijke kring. Daarna maakt Phalesius een begin met het uitbrengen van zangbundels. Deze zijn meestal eentalig, maar de instrumentale bundels brengen stukken in diverse talen bijeen. De inhoud bestaat in hoofdzaak uit instrumentale werken en wereldlijke liederen, met daarnaast een klein aantal geestelijke motetten.

De Antwerpse muziekuitgever Tielman Susato publiceert in de veertiger jaren bloemlezingen van Franse chansons. In 1551 geeft hij het eerste van drie Nederlandstalige *musijck boecxkens* uit. Daarmee probeert hij het Nederlandstalig repertoire meer onder de aandacht van het publiek te brengen. Hetzelfde wordt beoogd met de zogenaamde *Souterliedekens*, waarbij psalmteksten op Nederlandse volksmelodieën zijn getoonzet.

Het aantal drukken geeft aan dat deze bundels in een behoefte voorzien. In de tweede helft van de eeuw verschijnen muziekdrukken bij ondermeer Jacob Baethen en Franciscus Florius, beide te Maastricht. Tussen 1567 en 1572 brengt de reeds genoemde Petrus Phalesius een drietal muziekbundels op de markt, waarin zowel amoureuze, zotte en bijbelse teksten op muziek gezet zijn. Naast de muziekproductie van eigen bodem zijn er de buitenlandse muziekuitgevers in met name Frankrijk, Spanje, Italië en Engeland. Hun muziekuitgaven vinden hun weg naar de Nederlanden zowel via de normale handelskanalen als via de vele muzikaal geschoolde militairen, die in het kader van de Tachtigjarige Oorlog voor kortere of langere tijd alhier verblijven. Vooral de bij burgers ingekwartierde officieren zullen hun bijdrage aan de huismuziek hebben geleverd.

Zoals eerder gezegd vormt het weeskamerarchief de enige bron, van waaruit enig zicht kan worden verkregen op de amateuristische muziekbeoefening in Breda gedurende de zestiende eeuw. De ca. 320 dossiers bevatten soms (gedeeltelijke) boedelinventarissen, maar interessanter zijn de rekeningen. Deze bevatten onder meer de uitgaven die voor de betreffende weeskinderen zijn gedaan, waaronder die voor muziekinstrumenten, muzieklessen, enzovoort. De helaas schrale oogst volgt hier in extenso.

De oudste vermelding van enige muzikale activiteit betreft het nemen van muziekles. In de jaren 1559/60 woont Walraven, dochter van Dirk van Assendelft en Adriana van Nassau (beide overleden) korte tijd op het nieuwe klooster Vredenburg in Boeimeer. Tijdens haar verblijf aldaar krijgt *rombouten henricx, organist opt nijeuw clooster betaalt van dat hij jouffrou walraven van assendelft een half jaer omtrent op die clavicornie heeft leeren speelen – 2 rgl 10 st.*⁷⁵ Daar de inventaris geen melding maakt van het instrument en er evenmin sprake is van de aankoop ten behoeve van Walraven, zal het eigendom zijn geweest van Rombout Henricx.

Een tweede muzikale referentie betreft Cornelis Gorissen de Coninck, die ruim 20 jaar oud te Leuven studeert en aldaar in 1557 een luit koopt.⁷⁶ Deze avontuurlijke jongeman verblijft na zijn studie in Frankrijk (Parijs), Italië, Engeland (Canterbury) en Duitsland (Keulen).

Dan is er de inboedel van mr. Sebrecht sGraeuwen en Cornelis Geerijts van

Baerle uit 1600. Daaronder bevinden zich zelfs twee muziekinstrumenten, te weten een *clavecimbel* en een *citere*.⁷⁷

In 1598 sterven Anthonis Jacob Anthonissen, brouwer en Geertruijt Jacob Jansdr. aan de pest. Dat zich in hun nalatenschap een klavecimbel moet hebben bevonden, kan met zekerheid worden afgeleid uit de uitgaven ten bate van het gemeen sterfhuis, waar de volgende post staat vermeld: *aende clavecymble te stellen – 2 st 2 ort*. Hetzelfde klavecimbel gaat korte tijd later sloop naar Dordrecht als dochter Iefken, 17 jaar oud, daar gaat wonen.⁷⁸

Tot slot blijkt jonkheer Ferdinando de Bernuij († 1613) in zijn jonge jaren rond 1585 een luit te hebben bezeten en daarop les te hebben gehad van een zekere mr. Marten. Of een en ander zich in Breda afspeelt, is niet duidelijk.⁷⁹

En daarmee eindigt een muzikale rondreis door Breda tijdens de zestiende eeuw. De oogst mag mager lijken, maar zoveel is duidelijk: ook in Breda was sprake van een muziekleven, hoe bescheiden ook. Voor zover nu valt te overzien biedt de zeventiende eeuw een rijker beeld, maar die beschrijving zal eerst in de toekomst zijn weerslag in een artikel kunnen vinden.

AANTEKENINGEN

1. Deze datum gold tot en met het jaar 1590, waarna het tijdstip werd verlegd naar 4 maart, de dag waarop door middel van de list met het turfschip Breda van Spaanse in Staatse handen overging. Thomas Ernst van Goor, *Beschrijving der stad en lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744), 213.
2. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1513, fol. 233v.
3. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1494, fol. 188.
4. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1515, fol. 368v.
5. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1520, fol. 239v.
6. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1522, fol. 40v.
7. Een soort doedelzak.
8. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1519, fol. 193.
9. Stadsarchief Breda, Stadsrekeningen 1493, fol. 117; 1495, fol. 241; 1502, fol. 140.
10. Stadsarchief Breda, Stadsrekeningen 1496, fol. 44; 1503, fol. 193; 1518, fol. 148v; 1520, fol. 239v; 1522, fol. 40v; 1536, fol. 248v.
11. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1536, fol. 248v.
12. Stadsarchief Breda, Stadsrekeningen 1492, fol. 53; 1493, fol. 117; 1494, fol. 186; 1495, fol. 241; 1496, fol. 44; 1497, fol. 45; 1498, fol. 309; 1499, fol. 139, 141; 1500, fol. 76-76v ; 1502, fol. 140v; 1503, fol. 193; 1504, fol. 251; 1505, fol. 310.
13. Stadsarchief Breda, Stadsrekeningen 1497, fol. 45; 1499, fol. 139; 1502, fol. 140, 141; 1503, fol. 192v-193; 1504, fol. 251-251v; 1505, fol. 310 ; 1508, fol. 39; 1511, fol. 91; 1512, fol. 165; 1513, fol. 233v; 1514, fol. 302v; 1515, fol. 368v; 1516, fol. 39v; 1517, fol. 96; 1518, fol. 148v; 1519, fol. 193; 1539, fol. 200; 1542, fol. 183; 1543, fol. 42; 1544, fol. 119; 1545, fol. 191v; 1548, fol. 207v; 1553, fol. ; 1554, fol. 52v; 1555, fol. 72; 1556, fol. 75v; 1557, fol. 50; 1559 fol. 144; 1560, fol. 116; 1561, fol. 59v; 1562, fol. 50v; 1563, fol. 52v; 1564, fol. 54v; 1566, fol. 70v.
14. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1499, fol. 139.
15. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1500, fol. 70.
16. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1499, fol. 139.
17. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1503, fol. 192v.
18. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1504, fol. 251.
19. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1543, fol. 42 e.v..
20. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1561, fol. 59v.
21. Erich Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam, 1974), 56- 57.
22. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1566, fol. 70v.
23. Stadsarchief Breda, Stadsrekeningen 1568 II, fol. 48; 1569, fol. 55v; 1570, fol. 42v; 1571, fol. 49-50v; 1574, fol. 63-63v ; 1575, fol. 100v; 1576, fol. 89; 1577 fol. 118; 1578, fol. 140v.
24. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1567, fol. 75v
25. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1569, fol. 55v.
26. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1551, fol. 90v.
27. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1561, 145v.
28. Stadsarchief Breda, Vestbrieven, R 477, fol. 196.
29. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1561, fol. 146.
30. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1568 II, fol. 48.
31. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1577, fol. 69.
32. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1593, fol. 274v.
33. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1594, fol. 339v.
34. Tot het midden van de 16^e eeuw viel Breda kerkelijk onder het aartsbisdom Luik.
35. “den ber” was een herberg aan de Grote Markt. Van 1492 tot 1499 verkeerde het oude stadsteerhuis “den Oort” – gelegen op de hoek van de Grote Markt en de Kater(Catharina)straat – zodanig in verval, dat noodgedwongen moest worden uitgeweken naar een aantal herbergen op de Grote Markt en in de Korte Brugstraat.
36. Cimburga van Baden, vrouw van Engelbrecht II van Nassau en Vianden, heer van Breda en de Lek (1451-1504).
37. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1498, fol. 308.

38. Stadsarchief Breda, Stadsrekeningen 1499, fol. 137; 1500, fol. 74v ; 1502, fol. 139; 1503, fol. 191v; 1508, fol. 38; 1515, fol. 368v.
39. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1503, fol. 191v.
40. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1594, fol. 337v.
41. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1595, fol. 228v, fol. 330.
42. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1502, fol. 139.
43. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1498, fol. 308; 1499, fol. 137.
44. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1493, fol. 117
45. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1503, fol. 191v.
46. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1503, fol. 192.
47. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1516, fol. 38.
48. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1528, fol. 221v; 1529, fol. 253v.
49. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1498, fol. 308.
50. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1499, fol. 137.
51. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1502, fol. 139.
52. Stadsarchief Breda, Stadsrekeningen 1500, fol. 75; 1502, fol. 139; 1503, fol. 192.
53. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1508, fol. 38v.
54. Stadsarchief Breda, Stadsrekeningen 1498, fol. 309; 1499, fol. 137; 1500, fol. 75; 1502, fol. 139; 1503, fol. 192.
55. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1513, fol. 233v
56. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1498, fol. 309.
57. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1499, fol. 137.
58. Stadsarchief Breda, Stadsrekeningen 1499, fol. 137; 1508, fol. 38v ; 1517, fol. 95v; 1518, fol. 148.
59. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1503, fol. 192.
60. Stadsarchief Breda, Stadsrekeningen 1499, fol. 137; 1500, fol. 75; 1504, fol. 250; 1522, fol. 41v; 1523, fol. 85; 1528 fol. 221v; 1529, fol. 253v.
61. Stadsarchief Breda, Stadsrekeningen 1502, fol. 139; 1503, fol. 191v-192.
62. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1527, fol. 173v.
63. Jac.H. van Hooijdonk, 'Het stadsteerhuis den Oort, trefpunt tussen hof en stad', 2.
64. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1499, fol. 139.
65. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1502, fol. 140v.
66. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1503, fol. 193; 1504, fol. 251.
67. Stadsarchief Breda, Stadsrekeningen 1502, fol. 140v ; 1504, fol. 251; 1519, fol. 192v.
68. Stadsarchief Breda, Stadsrekening 1530, fol. 288v.
69. Stadsarchief Breda, Vestbrieven R 470, fol. 42v.
70. Stadsarchief Breda, Kohier van de 100ste penning, 1597.
71. Stadsarchief Breda, Vestbrieven R 477, fol. 196.
72. Stadsarchief Breda, Vestbrieven R 477, fol. 7.
73. Stadsarchief Breda, Weeskamerarchief, inv.nr. 304.
74. Stadsarchief Breda, Vestbrieven R 472, fol. 69v; R 472, fol. 14; R 473, fol. 112v, 166.
75. Stadsarchief Breda, Weeskamerarchief, inv.nr. 208, rek. 1560, fol. 74; F.A. Holleman, *Dirk van Assendelft. Schout van Breda en de zijnen* (Breda 1953), 199.
76. Stadsarchief Breda, Weeskamerarchief, inv.nr. 211, rek. 1567 fol. 44.
77. Stadsarchief Breda, Weeskamerarchief, inv.nr. 393.
78. Stadsarchief Breda, Weeskamerarchief, inv.nr. 444.
79. Stadsarchief Breda, Weeskamerarchief, inv.nr. 535.